

ՏԻԳՐԱՆ Յ. ԱՃԷՄԵԱՆ

Դ Ե Պ Ք Ե Ր

(ԻՐԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԷ)

Ա. ՎԵՐԱ

Բ. ՍԻՐՈՅ ԶՈՂԵՐ

Գ. ՈՂՋԱԿԷՋԸ

Դ. ՄԱՐԴԱՀԱՄԱՐԸ

ԳԻՆ 4 զԲԵ.

Ե. ՊՈԼԻՍ
1913

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Օ. ԱՐՋՈՒՄԱՆ

891. 99
Կ-50

19 NOV 2010

39. 99

Ա-50

ՏԻԳՐԱՆ 3. ԱԶԷՄԵԱՆ

Handwritten signature

Դ Է Պ Ք Ե Ր

(ԻՐԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԷ)

Ա. ՎԵՐԱ

Բ. ՍԻՐՈՑ ՋՈՂԵՐ

Գ. ՈՂՋԱԿԻՋԸ

Դ. ՄԱՐԴԱՀԱՄԱՐԸ

PRINTED IN TURKEY

Կ. ՊՈԼԻՍ

1913

19066

018.02.2013

27540-4.3

ՏՊԱՐԱՆ ԵՒ ԿԱԶՄԱՏՈՒՆ
Օ. ԱՐԶՈՒՄԱՆ
№ 192

6287-57

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍԲ

Տպագրական դժբաղդ գործի մը համար Պոլիս գրս-
նուէրով՝ առիթ ունեցայ առանձին գրօղկի մէջ անխոփեղ
այս յորս փոքրիկ պատմութիւններ, եւ այդ առիթէն օգ-
տուիլ կ'ուզեմ երկու խօսք շնորհ համար միեւնոյն սպա-
գրական դժբաղդ գործի մասին:

Հայ գրական աշխարհի մէջ զիրք հրապարակ « Եղը
ճիւղապէս որքան խրատուսից ըլլալն արդէն զիտէմ:

Բարեկամի մը տխուր միջոց 1908ին Թեհրան սպա-
գրեղ տուի «Կոյր Տերփիլը» անուն ռուսաւոր գրօղկը 500
օրինակ եւ միևնոյն օրս զանաւոր մի միայն մէկ օրինակի
արժեքը — երկու դուրուն:

Բարոյական տեսակետով աւելի բաղդաւոր էի ասկայն.
մէկ երկու քերքեր գովեստով խօսեցան գրօղկիս մասին եւ
հայ հասկցող գրագէտներէն ինծի ըսողներ եղան թէ «Կոյր Տեր-
փիլը» լեզուական եւ բանաստեղծական արժանիքներ ունէր:

Այդ բոլորը արգելք մը չէր ուրեմն որ ես ձեռնար-
կէի մէկ ուրիշ աւելի դժբաղդ սպագրութեան: Այս ան-
գամ ալ ուրիշ բարեկամ մը պատճառ եղաւ որ մանուշիկն
յանձնէի ռուսաւորներու հաւաքածոյ մը «Յոյգեր» ան-
ունակ 1909ի վերջերը:

Եւ որովհետեւ ոչ միայն հայ ազգի, այլ եւ համայն աշ-
խարհի մէջ հազիւ թէ երբ եւ ի՞նչ կ'աւարտած ըլլայ նմա-
նօրինակ սպագրութիւն մը, հետաքրքիր է շնորհ մէկ երկու
խօսք այդ մասին:

Ձեռագիրը հայ երկով՝ սպագրիչը յայտարարած էր որ
զիրքը պիտի բաղ մնար 20 սպագրական ժողովներէ,

այսինքն 320 էջերէ, բայց ի պէս 25 հաս զեղարուեստական
նկարներէ, որոնց մասին խնդրած էի եւ արդէն:

Տպագրական գործերու անձամօք եւ տպագրութեան
փայտին բացակայ ըլլալով՝ բարեկամներու խորհրդով եւ
միջնորդութեամբ գրին տպագրական ծախսը որոշուեցաւ
110 օսմ. ոսկի՝ պայմանաւ որ այդ գումարի 30 ոսկին
վճարուի միայն պէս ասեւ երբ ամբողջ գործն աւարտի եւ
1000 օրինակ «Յոյզեր» ինձ յանձնուի հասարակ քրթա-
կազմով:

Եւ ես հայրենական գրականութեան կոկիկ հասար մը
նուիրելու համար զոնորոքիւններ ըրած ըլլալու ինքնա-
բաւականութիւնով սկսայ համբերութեամբ սպասել գրի-
ներեւումին:

Բայց ամիսներն ու տարիները իրարու ետեւէ անցան,
իմ համբերութիւնս հասաւ, եւ դէռ գիրք չէր երեւար:

Մինչեւ 1911ի սկիզբը արդէն վճարեւ էի 100 օսմ.
ոսկի—պայմանաւորեալ գումարէն 20 ոսկի ալ աւելի—
բայց նորէն կը յայտնէր գործին երեւան գալը:

Բարեկամական աջակցութիւններէ յուսահատ՝ վերջապէս
ստիպուած եղայ առեւտուրս երեսի վրայ ձգելով՝ անձամբ Պո-
լիս գալ՝ զննելու համար գրին տպագրուած եւ չտպագրուած
ֆօնմաները Պօլսոյ զանազան տպարաններու խոնար և կող-
մերուն մէջ՝ արդէն փնտռի եւ փնտրուի ճամբան բռնած:
Եւ դէռ պէտք է երեւակայել որ, ի յուսման ողորակութեան
տեղի վարձ պահանջուեցաւ ինձմէն, անոր համար որ բարի
զննուեւ էին երկար տարիներ հիւրընկալել ֆօնմաներն իրենց
զեւեղարկերուն մէջ՝ պիտանի եւ անպէտ քրթերուն հետ
հոյ փոխի:

Ու ես որպէս զի հեւարաւորութիւն ունենալ գիրքն
ազատել անշարժ իր կեղծոյ բանիս եւ իրիկէ ոչնչացումի-
ստիպուած էի տեղի տալ եւ զիջումներ ընել վճարելով մնա-

ցած 10 ոսկին եւս, փրստ առնելով կազմելու ծախսը,
զննելով յառաջաբանի, նախադրուի, ձօնի եւ փոխակնե-
րու տպագրութեան համար պէտք եղած քաղթը, հակա-
ռակ որ գիրքը միայն 15½ ֆօնմա եղած էր փոխակնակ
20ի՝ բացի պատկերներէն, եւ հակառակ որ հոս ալ ձրգ-
ձրգումներու եւ յայտնուումներու եմբարկուեցայ:

Այժմ իմ անբաղդ «Յոյզեր»-ու ցանուցիր քերթերը,
դուրս բերուելով իրենց մութ քախտոցէն, յանձնուած են
կազմարարին եւ շուտով բաղդ կ'ունենան մաքուր օր եւ
վերջապէս յոյս տեսնելու:

Գիտեմ որ մեզ նման փոքրիկ ազգերու մէջ գիրք գրելը
դժուար արուեստ մըն է, իսկ գիրք ծախելը ա՛յլ աւելի ապե-
րախտ գործ մը, բայց անկեղծ ըլլալու համար պէտք է
խոստովանիլ որ գրականութիւնը սիրողի մը համար միշտ
հաճոյք մըն է, անբաղդաւորի հաճոյք մը, որ եւ է գիրք
մը հրապարակ հանելը:

Մի միայն այս հաճոյքին մէջն է որ պէտք է փնտրել
եւս ալ իմ միտքս արմատի:

2 Սեպտ. 1913
Կ. Պօլիս

ՏԻԳՐԱՆ Ե. ԱՃԷՄԵՆ

Ա.

ՎԵՐԱ

Ա.

Վ Ե Ր Ա

(ԱՄՈՒՍՆԱԿԱՆ ԲԱՐՔԵՐ)

Ն. ֆաղաքին արեւմտեան կողմը, գրեթէ քաղաքէն դուրս, համակ քարաշէն, նեղ և երկաթապատ պատուհաններով, քառակուսի շէնք մը կայ: Դեռ նորեկ մի ըլլալով, քաղաքին այդ կողմերը թափառած միջոցիս, այլանդակ ճեղքը տուած պատերով այդ հին շէնքը հետաքրքրութիւնս շարժեց և իսկոյն անցորդի մը մօտենալով բարեւեցի:

— Ներեցէ՛ք, պարոն, սա շէնքը ի՞նչ է:

— Նահանգային բանտը:

— Նահանգային բանտը, կրկնեցի, ինքս ալ զարմանալով թէ ինչպէս չէի կրցած գուշակել, ու գրեթէ մեքենաբար քայլերս այդ կողմը ուղղուեցան:

Արդեօք ի՞նչ ցաւեր կային փակուած հոն, այդ քարէ պատերուն ետին:

Երկաթէ հաստ ձողերով վանդակեայ դրան մը առջեւ կորակաքամակ պառաւ կին մը կծկը-

տած էր, ձեռքը աղտոտ թաշկինակ մը բռնած, աչքերը արցունքոտ :

— Մայրիկ, բանտին դուռը ա՞ն է :

— Ան է, զաւակս :

Դուռը, որ բանտին բակէն ուղղակի փողոցին վրայ կը բացւէր, բանտարկեալներու տեսութեանէն խափանելու համար արտաքին աշխարհը՝ տախտակորմով մը ծածկուած էր :

Աչքերովս դրան բոլորաթիւը զանգակի կոճակ մը փնտռեցի, բայց չգտայ : Զեռքովս դրան ձողերէն մէկը բռնելով ուժգնակի ցնցեցի :

Հաստ երկաթներուն հանած խուլ դղրդիւնին վրայ վանդակին ետեւը խոժոռադէմ, երկար ընչացքով ալեւոր մարդ մը երեւցաւ և խռպոտ ձայնով մը հարցուց .

— Ի՞նչ կ'ուզես :

— Խնդրեմ, պարոն, արդեօք կարելի՞ է բանտը այցելել :

— Դատախազէն թուղթ ունի՞ս :

— Ո՛չ. ի՞նչ թուղթ կ'ուզէք :

Եւ մարդը հեռացաւ, առանց նոյն իսկ պատասխանելու հարցումիս՝ դաժան ակնարկ մը նետելով պառաւ կնոջ վրայ :

Յաջորդ օրը, միեւնոյն ժամուն, ծանօթ անձի մը շնորհիւ ընդհ. դատախաղի պաշտօնատունէն ստացած արտօնագիրը ձեռքս՝ մօտեցայ միեւնոյն դրան և ցնցեցի զայն աւելի ուժով :

Միեւնոյն խոժոռ դէմքը, միեւնոյն խռպոտ ձայնը :

— Ի՞նչ կ'ուզես :

— Բանտը այցելել կ'ուզեմ :

— Դատախազէն թուղթ ունի՞ս :

— Այո՛ :

Եւ թուղթը յաղթականօրէն երկնցուցի մարդուն, որ առաւ զայն և վայրկեան մը հեռանալէ ետքը, վերադարձաւ ու դուռը բանալով ըսաւ .

— Մտի՛ր :

Քառակուսի փոքրիկ բակը վանդակորմով մը երկու մասի բաժնուած էր : Մէկ մասին մէջ, որ փողոցի դրան կողմը կ'իյնար, վանդակորմին երկայնութեամբը իրարմէ երեքական քայլ հեռաւորութիւնով, սուինաւոր հրացաններով զինուած զինուորներ կայնած էին անշարժ՝ աչքերնին յառած իրենց հսկողութեանը յանձնուած բանտարկեալներուն վրայ : Որոնք բակին միւս մասին մէջ, շէնքին կողմը, ամեն ուղղութիւններով կը պըտըտէին՝ երկաթեայ գառազեղներու մէջ փակուած գազաններու նման :

Ծեր բայց հուժկու մարդ մը, առանց նայելու իր աջ ոտքին կապուած հաստ շղթային ծանրութեանը, անդադար չըջաններ կ'ընէր վանդակորմին ներած չափովը, գլուխը առջեւը ծռած, երկու ձեռքերը ետին, կաղնիկաղ : Ուրիշ մը տաք

արեւին ներքեւ քարերուն վրայ ընկողմանած և իր եղոտ թուխ շապիկին օձիքը դուրս քաշած, անոր ծալքերուն մէջ մանրաքննին խուզարկութիւններ կը կատարէր ոստիկանութեան գործակալի մը լրջութեամբը :

— Պարոնը արդեօք որո՞ւ հետ կը փափաքի խօսիլ, ըսաւ, համազգեստաւոր պաշտօնեայ մը քաղաքավարութեամբ զիս բարեւելէ ետքը :

— Սա մարդուն հետ, եթէ կարելի է, պատասխանեցի, ցոյց տալով բանտին դրանը քարէ սեմին վրայ նստող մարդ մը, գունատ, նիհար, սև գանգուր և երկար մազերով, թուխ և սեւաշուի, որ արմուկները ծունկերուն վրայ, գլուխը ձեռքերուն մէջ առած էր և որ առաջին վայրկենէն իսկ ուշադրութիւնս գրաւեց :

— Նի՞քոյին հետ. շատ աղէկ, ըսաւ պաշտօնեան, հրամմեցէ՛ք խօսարանը. և առաջնորդեց զիս ցած և մութ խուց մը :

Երկու վայրկեան վերջը նոյն պաշտօնէին հետ ներս մտաւ դանդրահեր ու տոգոյն մարդը :

— Ներեցէ՛ք, Պ. Նիքօ, ըսի, զինքը քովս նստեցնելէ և սիկար մը հրամցնելէ յետոյ, զոր մերժեց, արդեօք կարելի՞ է ձեր բանտարկութեան պատճառներն իմանալ :

— Բանտարկութեանս պատճառները... ըսաւ առջեւը նայելով և դառն ու խորին հառաչանք մը կոկորդը թխմուեցաւ :

— Ի՞նչ յանցանքի համար դատապարտուած էք :

— Մարդասպանութեան համար :

— Ո՞վ սպանեցիք :

— Կինս :

— Կի՞նդ :

— Այո՛, պարօն, կինս, օհ, խեղճ կինս, կրկնեց թշուառ մարդը և գլուխը կրկին կուրծքին վրայ ինտրով արցունքի խոշոր կաթիլ մը իր գունատ սյուէն վար գլորեցաւ :

— Ներեցէ՛ք, ըսի, ձեզ պատճառած տառապանքիս համար, բայց հետաքրքիր էի իմանալ ձեր պատմութիւնը, կը հաճի՞ք պատմել :

Օրինաց տրամադրութեան համաձայն բանտային պաշտօնեան ինքն ալ ներկայ էր մեր խօսակցութեան. Նիքօ գլուխը վեր վերցուց ու մէյ մը ինծի և մէյ մըն ալ պաշտօնէին երեսը նայելէն ետքը դարձեալ գլուխը ծռեց և գրեթէ ինքն իրեն խօսելով ըսաւ :

— Ձէ՛, չեմ կրնար. անկարելի է : Այնքան տառապեցայ, այնքան տանջուեցայ, որ այլեւս լեզուով չեմ կրնար պատմել՝ ինչ որ սրտով կգգամ :

«Մհ, այո՛, աւելցուց յանկարծ շտկուելով, կրնաք իմանալ : Ու մէկ ձեռքը կուրծքը տանելով վայրկեան մը հագուստին տակը փնտռելէն յետոյ՝ մաշած, աղտոտ և ծալլուած թուղթ մը հանեց ու ինձ տուաւ :

— Կարգացէ՛ք, ըսաւ, ատիկա իմ դատապարտութեանս վճռագիրն է, ոճրագործութեանս պատմութիւնը ։

Եւ թշուառ մարդը կրկին գլուխը կուրծքին վրայ ծռած, լուռ ու մունջ արտասուել սկսաւ ։

Իսկ ես խորապէս յուզուած, դողդոջուն մատներով թուղթին մաշած ծալքերը չպատռելու համար զգուշութեամբ բացի և կարգացի ։

* *

189 . . . Թուականին վերջերը Ն. քաղաքի բնակիչներէն Նիքօ անուն երիտասարդը ամուսնացաւ Նոյն քաղաքացի օր. Վերայի հետ ։

Նիքօ և Վերա իրենց ամուսնութեան առաջին քանի մը տարիները անցուցին խաղաղ և երջանիկ ։

Բայց միթէ տեւական երջանկութիւն կա՞յ ։

Զանազան ձախորդութիւններու պատճառաւ Նիքօյի գործերը խանգարուեցան և իբր թէ իր վշտերը մոռնալու համար անիկա դիմեց նախ արբեցողութեան և յետոյ խաղամոլութեան ։ Ու այս երկու հրէշային մոլութիւնները այդ խաղաղ տան մէջ մուտ գտնալէն ի վեր ընտանիքին խաղաղութիւնը վեր ի վայր չընկերացաւ ։

Նիքօյի գործերը այլեւս բոլորովին աւրուած էին և ինքը սկսաւ ստէպ գիշերները դուրսն անցընել ։

Իսկ դժբաղդ կինը կանխատեսելով իր զաւակներուն համար պատրաստուող մութ ապագան՝ սոսկաց ։ Խնդրեց իր ամուսինէն թոյլ տալ՝ որ ինքը Ք. քաղաքին մէջ բացուած ձեւագիտութեան վարժարանը մտնելով՝ գոնէ արհեստ մը սորվի և կարենայ գէթ իր ձեռքի աշխատանքով ընտանիքին պէտքերուն օգնել ։

Երկու ամուսինները դիւրաւ համաձայնուեցան և Վերան ճամբայ ինկաւ դէպի Ք. քաղաքը ու վեց ամիս աշակերտելէ և զարմանալի սրամտութեամբ մը ձեւագիտութեան արհեստը սորվելէն յետոյ վերադարձաւ իր բնակավայրը ։ Վարժարան գտնուած միջոցին ուսանողուհիներէն տիկին Ա. ի հետ այնքան մտերմացած էր, որ երկու սրտակից բարեկամուհիները փոխադարձաբար իրարու պատմեր էին իրենց ընտանեկան կեանքի բոլոր դառնութիւնները ։ Ու Վերա իր տունը վերադառնալէն քիչ ետքը նամակ մը ստացաւ իր բարեկամուհիէն, նամակ մը որ սկզբնապատճառը եղաւ խեղճ կնոջ մահուան և յետոյ ամբողջ ընտանիքի դժբախտութեանը ։

Իրիկուն մը Նիքօ իր սովորութեան համաձայն ուշացած ըլլալով՝ մանկամարդ կինը իր զաւակները կերակրեց ու քնացուց ։ Եւ սկսաւ կարկառել, սակայն յանկարծ յիշելով իր բարեկամուհիին նամակը, զոր արդէն տասն անգամ կարդացած և գրպանը պահած էր, ուզեց նորէն կարդալ ։

Հազիւ առաջին տողերը կարդացած էր՝ սե-
նեկին դուռը բացուելով ամուսինը ներս մտաւ։

Խեղճ կինը, շուտ արած, անխորհուրդ շարժում
մը ըրաւ. ուզեց նամակը պահել, վասն զի անոր
մէջ աննպաստ կէտեր կային Նիքոյի մասին։ Մար-
դը, թէև գինով, յանկարծ մտքին մէջ կասկած
մը ծագելով ուզեց նամակը բռնի խլել և ապ-
տակեց իր կինը։ Փոքրիկ կռիւէ մը ետքը նամա-
կին քանի մը կտորները միայն մնացին իր ձեռ-
քը, իսկ միւս մասը զայրացած կինը վառարանին
դռնակը բացած և բոցերուն մէջ նետած էր
արդէն։

Նիքո, խելացնոր, վայրենի կրքէ մը մոլեգ-
նած իր մատներուն մէջ սեղմած թղթի կտորնե-
րուն վրայ հետեւեալ բառերը միայն կրցաւ կար-
դալ.

... Բ. քաղաք ... ամուսինդ ... կը համ-
բուրեմ ... սիրելիս ... գամ ... գրէ ինձ ...
համոզուիս ... ամուսնան ...

Ու այն օրէն Նիքոյի գանկին մէջ սոսկալի
կասկած մը, կոյր նախանձ մը բոյն դրին։ Ան
երեւակայեց թէ իր կինը Բ. քաղաքը գտնուած
միջոցին յարաբերութիւն ունեցած էր անծանօթ
մէկուն հետ և ամուսնական հաւատարմութեան
դէմ մեղանշած։ Այլ անկէց ետքը, դիւրին է հաս-
կընալ, վերջ չունէին ընտանեկան անհամաձայնու-
թիւնները, անախորժ վէճեր ու կռիւներ, որոնք

շատ անգամ կնոջ գանակոծումով կը վերջանա-
լին։

Նախատուած կինը քանի քանի անգամներ
իր կասկածոտ ամուսնոյն առջեւ ծնրադրեց և
անոր ոտքերուն վարեցաւ լալագին։ Քանի քանի
անգամներ աղերսեց, պաղատեցաւ, որ հաւատայ
իրեն, թէ բոլորովին անտեղի են իր կասկածները,
թէ այդ թուղթը իր մէկ բարեկամուհիէն ղըր-
կուած պարզ նամակ մըն էր։ Սակայն իր գաղա-
նային կրքերէն կուրացած, նախանձոտ ամուսինը
անդդուելի մնաց։ Երկու անգամ դիմեց Բ.
քաղաքի ձեւագիտութեան վարժարանի տնօրէնին
տեղեկութիւններ քաղելու համար իր կնոջ վարքի
մասին։ Պատասխանները թէև վերջին ծայր նը-
պաստաւոր և պատուաբեր էին Վերայի համար,
անբաւական գտնուեցան սակայն դաժան մար-
դուն սրտին մէջ բորբոքուած կոյր նախանձին հու-
րը մարելու։ Ատկէ աւելին. կնոջ անհաւատար-
մութիւնը երեւան հանելու համար ձեռք առած
միջոցներուն ի դերեւ ելլելը աւելի կատղեցուց
զինքը. ու կեանքը օրէ օր աւելի տաժանելի դար-
ձաւ անխիղճ կերպով չարչարանքի մատնուած, նա-
խատուած կնոջ համար։

Երկանը տմարդի վարմունքը անբուժելի կեր-
պով վիրաւորեց իր կնոջական զգայուն սիրտը, և
օր մը վերջապէս ստիպուեցաւ որոշել ու անդար-
ձօրէն հեռանալ իր այնքան սիրած ընտանեկան

6287-57

յարկէն, որ իր սրտին մէջ այնքան քաղցր յիշողութիւններ կը զարթեցնէր: Ու գնաց իր սրտի հատոր երկու փոքրիկներուն հետ վարձու տուն մը՝ ձեռքի համեստ աշխատանքովը ապրելու և ապրեցնելու համար:

Բայց Նիքօ, գազանային նախանձի կոյր գործիքը, հոս եւս հանգիստ չթողուց իր տարաբախտ կիներ: Սկսաւ գիշեր ցերեկ յարձակումներ գործել կնոջը տան վրայ՝ անլուր նախատինքներով և մահուան սպառնալիքներով:

Վերա, ճարարահատ, դիմեց քաղաքական և կրօնական դատարանները միանգամայն, իր անձը և մանաւանդ զաւակները իր ամուսնին անգթութիւններուն դէմ ապահովելու և վերջնական ամուսնալուծութիւն պահանջելու համար:

Դատավարութեան երկար տեւողութեան միջոցին՝ օր մը Նիքօ իր մատը վիրաւորելով եկաւ իր կնոջ տունը և խնդրեց անկէ որ կապէ զայն: Կինը սիրով հնազանդեցաւ և իր ամուսինը վերստին իր քովը տեսնելու երջանկութենէն ինքնամոռաց՝ հազար պաղատանքով խնդրեց անկէ որ չսպասէ դատարաններու միջամտութեան և իր զաւակներուն համար պէտք եղած հազուատները և իրեղէնները, որ անոր տունը մնացած էին, ետ տայ իրեն:

Նիքօ խոստացաւ և կինը հրաւիրեց իր տունը: Վերա, հակառակ իր ծնողաց և բարեկամներ

ընդ յորդորանքին, ամուսնին տունը գնաց. մտաւ անոր սենեակներէն մէկը իր հագուստները ընտրելու համար: Ընտրութեան միջոցին անհամաձայնութիւն ծագելով կինը դուրս ելաւ, բայց ամուսինը մտածելով որ անիկա ոստիկանութեան պիտի դիմէ, ուրիշ սենեակ մը հրաւիրեց զինքը անուշութեամբ: Ու հոն, երբ կինը գետին ծռած իրեղէնները աչքէ անցնելու զբաղած էր, յանկարծ Նիքօ երկսայրի դաշոյնով մը զինուած, վազրի կատաղութեամբ, իր կնոջ վրայ խոյանալով սուր երկաթը անոր փորը մխեց:

Կինը, սարսափահար և արիւնլուայ, սենեկէն դուրս նետուեցաւ և խուլ աղաղակ մը ձգեց. «սպաննեցին զիս, հասէ՛ք»: Ելաւ փողոց և մօտակայ տունէ մը ներս վազելով գետին փռուեցաւ անկենդան:

Նիքօյին դատը երեք օր տեւած էր և դատաւորները, երկարօրէն խորհրդակցելէ ու մեղմացուցիչ պարագաներ գտնելու համար իրենց ուղեղը յոգնեցնելէ ետքը, 8 տարի շղթայակալ բանտարկութեան դատապարտեք էին զայն:

*
*
*

Բանտի բակին մէջ խոշոր զանգակի մը ձայնը լսուեցաւ՝ երբ հազիւ աւարտեք էի վճռագրի ընթերցումը:

—Ներեցէ՛ք, ըսաւ պաշտօնեան, բանտարկեալներուն սենեակ վերադառնալու ժամն է ։

Երեքս մէկէն ոտքի ելանք ։

Թուղթը նորէն զգուշութեամբ մը ծալլելով երկնցուցի Նիքոյին, որ աղտոտ լաթի մը ծայրովը իր արցունքներուն վերջին կաթիլները կը սրբէր ։ Կամաց մը ետ հրեց ձեռքս ։

—Կ'զգամ, ըսաւ, մահը վերջապէս չափ մը պիտի դնէ իմ տառապանքներուս ։ Պահեցէ՛ք այդ թուղթը և մահունըէս վերջը հրատարակեցէ՛ք զայն թող կարդան ինծի նման... այրերը և իմ ոճրագործ ու վտաշարաչար կեանքս թող դաս մը ըլլայ իրենց համար ։ Կ'ուզէի ապրիլ և այս մութ պատերէն դուրս ելլել, չ'կարծէք թէ բանտէն խորշելուս համար, վասն զի բանտէն ու շղթայէն հազար անգամ աւելի սոսկալի խղճի խայթը պիտի մնայ ինձ . ո՛չ, այլ բարձր ձայնով աշխարհին պատմելու համար թէ՛ ինչպէս կոյր նախանձի մը գործիքը դառնալով՝ ես ինքս իմ ձեռքովս պատրաստեցի հրեշտակային կնոջ մը մահը և իմ ու ամբողջ ընտանեացս թշուառութիւնը ։ Կո՛յր նախանձ, կրկնեց շղաձգօրէն ակռաները սեղմելով ։ Սենեակէն դուրս ելանք ։

Վեց ամիս ետքը՝ փողոցի պատերուն փակցուած մահազդի մը վրայ սրտի անհնարին ցաւով կարգացի Նիքոյի անունը ։

Իր հեղ ու քաղցր բնաւորութեամբ անիկա ամենուն համակրանքը շահած ըլլալով և վեց տարուայ բանտարկութենէ ետքը ազատ արձակուելով հազիւ քանի մը ամիս միայն կրցեր էր ապրիլ ։

Ու մեռած էր՝ անշուշտ իր կնոջը կսկծալի յիշատակէն և իր խղճի սոսկալի խայթերէն ջախջախուած ։

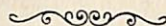
Բ.

ՄԻՐՈՅ ԶՈՀԵՐ

Բ.

ՍԻՐՈՅ ԶՈՅԵՐ

Ով որ իր ոտքը դրած է դատարանի մը սե-
մէն ներս, զգացած է ներկայութիւնը այն վեհ,
ահաւոր բաներուն, որոնք կը կոչուին Օրէնք և
Արդարութիւն:

Դատարանը թառերասրահ մըն է, ուր ամեն
օր իրական, բայց իրական կեանքի աներեւակա-
յելի ողբերգութիւններ կը ներկայացուին և ուր
սակայն ունկնդիրներն այնքան անագորոյն են
որքան դերասանները անզգած. հոն ներկայ հան-
դիսականին դէմքին վրայ հիացում դրօշմուած չէ,
այլ խստութիւն: Հոն՝ տուամին հերոսները չեն
ծափահարուիր, այլ գազանացած ամբոխ մը պատ-
րաստ է զանոնք յօշոտելու:

Ահաւասիկ այս տեսակ բաղմութիւն մը գը-
տանք Շ. քաղաքի նահանգային դատարանի ատե-
նական սրահին մէջ, ուր գացեր էինք ունկնդրե-
լու դատի մը, որ օրերէ ի վեր խօսակցութեան
նիւթ դարձած էր:

Ունկնդիրներու յատկատցուած նստարաններ

բու վրայ խոնուած թախծոտ բազմութիւն մը ուշադրութիւնը սաստիկ լարած՝ մէկ մարդու պէս նայուածքը սրահին խորը մխած էր :

Յած վանդակորմով մը սրահէն բաժնուած անկեան մէջ՝ կանանչ ասուիներով ծածկուած սեղաններու առջեւ նստած էին երեք սեւազգեստ դատաւորներ : Այ կողմը ընդհ. դատախազը և ձախ կողմը դատարանի քարտուղարը իրենց թուղթերուն վրայ ծռած, կարծես թաղուած էին անոնց մէջ :

Սեւազգեստ դատաւորներու աթոռներու ետին շարուած էին հինգ աթոռներ եւս, որոնց վրայ դատաւորներու լրջութեամբ նստած էին հինգ հատ հաստակազմ գիւղացիներ, որոնցմէ մէկը չքնանալու համար սաստիկ ճիգեր կը թափէր . երդուեալ դատաւորներն էին ասոնք :

Վանդակորմին մօտ, սրահին մէջ, երկայն նստարանի մը մէկ ծայրը նստած էր 27—29 տարեկան նրբահասակ, տժգոյն դէմքով, սև աչուի գեղջկուհի մը, իսկ միւս ծայրը բարձրահասակ, 30—35 տարեկան, առողջ բայց գունատ մարդ մը . և ասոնց ետին ոտքի վրայ կեցած էին երեք ոստիկաններ՝ աչքերնին յառած իրենց հսկողութեան յանձնուած երկու բանտարկեալներու վրայ :

Երբ ներս մտանք, նախագահը նոր աւարտած էր ընդհ. դատախազի ամբաստանագրին ընթերցումը և դառնալով գեղեցկադէմ կնոջ՝ հարցուց,

— Մարիքա՛, քու մասիդ եղած ամբաստանութիւնները լսեցիր, ի՞նչ պիտի ըսես ինքզինքդ արդարացնելու համար :

Մարիքան նախ մէկ երկու երրվայրկեան նախագահին երեսը նայեցաւ և յետոյ դողդողալով ոտքի վրայ ելաւ, իր շուրջը նայեցաւ և հազիւ լսելի ձայնով մը ըսաւ .

— Ես յանցանք չունիմ, Պ. դատաւոր, ես ամուսինս չէի սիրեր : Սիրեցի ուրիշ... :

Չը կրցաւ խօսքը լսնցնել, նստարանին միւս ծայրը գտնուող գեղացիին նայեցաւ, երկու ձեռքերով երեսը ծածկեց և նստարանին վրայ իյնալով՝ սկսաւ հեծկտալ :

— Իսկ դու, Նիքօլա՛, ի՞նչ գիտես այս սպաննութեան մասին :

— Ոչինչ, պարոն դատաւոր, այն մարդը իմ բարեկամս էր և ես շատ ցաւեցայ երբ իմացայ թէ սպաննուած է... :

Նախագահը յայտնեց թէ վկաներու հարցաքննութիւնը պիտի կատարուի և 15ի չափ վկաներ մէկիկ մէկիկ ներս կանչուելով՝ ամբողջ տուած մը ծայրէ ի ծայր պատմեցին :

189... թուականին Բ. գիւղի բնակիչներէն Իվան Բէթրով երկրորդ անգամ ամուսնացաւ նոյն գիւղացի այրի Մարիքային հետ : Իրենց ամուսնութեան առաջին տարիները երջանիկ էին, բայց

յետոյ Մարիքան կամաց-կամաց պաղեցաւ իր ամուսինէն և սկսաւ փնտռել ուրիշ մը, որ յագուրդ տար իր սրտին յորդառատ ցանկութիւններուն:

Օր մը, երբ Մարիքայի ամուսինը բացակայ էր գիւղէն, կինը իր տունը հրաւիրեց իրենց դրացի Նիքօլան, ալիւրի պարկ մը վերցնելու պատրուակով և հոն ծունկի վրայ խոստովանեցաւ իր սէրը: Յայտնեց իր անուցած զգացումները անոր մասին և ունեցած ատելութիւնը իր օրինաւոր ամուսնոյն դէմ: Այդ վայրկեանէն սիրային գաղտնի սերտ յարաբերութիւն մը հաստատուեցաւ երկու դրացիներու մէջ: Ու սիրոյ այդ փոքրիկ կայծը արծարծուելով աւերիչ հրդեհ մը դարձաւ: Երկու սիրահարները այլևս չէին կրնար դոհանալ սքօղուած սիրոյ գողունի հեշտանքովը միայն: Մարիքայի ամուսինը անտանելի խոշորոտ մըն էր երկու սիրողներուն ճամբուն վրայ: Ի՞նչ ընելու էր ուրեմն — ոչնչացնել զայն:

Եւ իրիկուն մը, կէս դիշերուան հազիւ մէկ ժամ մնացած, երբ ամբողջ գիւղացիք դաշտային ծանր աշխատութիւններէն յոգնած խոր քունի մէջ կը հանգստանային, Մարիքան իր տան բակին դրանը մէջ անշարժ կը սպասէր: Երկու տարփաւորները որոշած էին նոյն գիշերն իսկ արգելքը մէջտեղէն վերցնել: Յանկարծ փողոցին ծայրէն մարդու մը ստուերը երեւալով արագ քայլերով

Մարիքային մօտեցաւ: Երկուքը միասին մտան Մարիքայի ամուսնոյն սենեակը և հոն, կանխաւ պատրաստուած կացինով մը, քնացող զոհին զլխուն և վզին ափսիս հարուածներ տրուեցան, որ անկկա կռնկի վրայ տարածուելով սկսաւ խորդալ: Նիքօլան իր զոհին վրայ իյնալով թաշկինակը բերնին մէջ դրաւ որ ձայն չհանէ: Ու քառորդ ժամ վերջը, երբ համոզուեցան թէ այլևս մեռած է, երկուքը միասին դիակը հագուեցնելով բակին մէջտեղը տարածեցին: ախոռէն ձիերը դուրս հանելով դիակին շուրջը պտըացուցին քանի մը անգամ և ազատ թող առին: յետոյ սենեակին մէջի աւրիւնը մաքրեցին և կասկածելի առարկաները ախոռին մէջ պահեցին: Հետեւեալ օրը, առաւօտեան դէմ, Մարիքայի աղաղակին վրայ դրացիները հաւաքուելով իմաց տրուեցաւ ոստիկանութեան: Դիակին քննութենէն յայտնուեցաւ որ ամբողջ մարմինը ծածկուած էր սև բիծերով և գլուխը յօշոտուած:

Կատարուած քննութիւններէն երեւան ելաւ որ մարդը ձիերու ոտքերուն տակ կոխկռտուած չէր, այլ սուր կացինի հարուածներով մորթուած:

Ու միջապէս ձերբակալուեցան Մարիքան և իր սիրահարը:

Երբ վերջացան վկաներու հարցաքննութիւնները՝ խօսք առաւ ընդ դատախազը:

— Պ. Պ. դատաւորներ և երդուեալ դատաւորներ, այսօր մեր քննութեան յանձնուած է դատ մը, որ այնչափ հետաքրքրական չէ իր կազմուածքովը, իր արդիւնքովը, որչափ իր պատճառովը: Անիկա մեծ նշանակութիւն ունի ոչ միայն իրաւագիտական, այլև բարոյական տեսակէտով: Եթէ այսօրինակ ոճի մը քաղաքի մը մէջ, տարբեր պայմաններու ներքեւ ապրող ընկերութեան մը մէջ գործուած ըլլար, աւելի սովորական բան մը պիտի համարուէր մեզ համար, բայց գիւղի մը մէջ, ուր մարդիկ առտուընէ մինչեւ իրիկուն ամենածանր աշխատանքներով զբաղած են, ընդհանրապէս քիչ ժամանակ կը գտնեն մտածելու համար այս տեսակ բաներու վրայ:

«Սակայն մեզ համար ամենէն կարեւորը սա է թէ արդեօք այս մարդասպանութիւնը գործուած է մեր առջեւ գտնուող երկու ամբաստանեալներուն ձեռքով և թէ արդեօք անոնք սկիզբէն մինչեւ վերջը միասին, գիտակցաբար և կանխամտածմամբ գործեր էին ոճիրը»:

Ու դատախազը ամբողջ ժամ ու կէս խօսելով ցոյց տուաւ թէ վկաներու յայտնութիւններով կատարելապէս հաստատուած էր մեղադրեալներուն յանցաւորութիւնը:

Յետոյ խօսեցաւ պաշտպան փաստաբանը ժամերով, հիանալի պերճախօսութեամբ մը, ցոյց տալու համար թէ մեղադրեալները դատապարտող ո՛ր և է շօշափելի ապացոյց չկար:

«Ոյժմ տեսնենք, շարունակեց, թէ որո՞ւք են մեր քննած դատին բարոյական շարժառիթները: Նախ պէտք է ըսել թէ այս բնաւորութիւնը ունեցող բոլոր շարագործութիւնները, առեւանգումները, բռնաբարութիւնները կը վերաբերին մարդու անասնական ամենակատաղի կրքերուն. գոլութիւնը կրնայ կատարուիլ պաղարիւնութեամբ, սակայն ասոր նման դատերուն մէջ մենք մեր դէմը ունինք մարդուն անասնական յատկութիւնները միայն . . .

«Վկաները ձեր առջեւ հաստատեցին թէ Նիքօլա և Մարիքա ամիսներէ ի վեր կը սիրէին զիրար. անոնք երկուքն ալ իրենց սրտերուն մէջ կը սնուցանէին սէր մը, զոր ստիպուած էին գաղտնի պահել, վասն զի կինը ամուսնացած էր: Եւ ասոր համար անոնց սէրը սովորականէն աւելի արագութեամբ սկսաւ աճիլ: Արդիւրած ծառին պտուղը քաղցր է: Իսկ միւս կողմէն կնոջ գլխուն մէջ սկսաւ ուրիշ մտածում մը զարգանալ. ուղեց իր սիրածն իր մօտ ունենալ ցմահ: Սկսաւ ատել իր օրինաւոր ամուսինը: Արդ, Պ. Պ. դատաւորներ, ի՞նչ կը սպասէիք գիւղացի պարզ կնիկէ մը, որուն դատախարակութիւնը կասկածելի է, որ ու է կըրթութիւն առած չէր և որ գաղանային կրքի մը անգիտակից խաղալիքն էր դարձած: Որոշեց վերջապէս սպաննել իր ամուսինը, բայց կամք պէտք էր ասոր համար, կամք, զոր գտաւ իր սիրեցեալին

քով: Եւ երեւակայեցէ՛ք Նիքօլայի կացութիւնը, երբ լսեց այդ տեսակ առաջարկութիւն մը իր սիրուհիին բերնէն: Երկու կրակին մէջը մնաց. կամ պէտք էր մարդասպան մը ըլլալ սիրոյ հեշտութիւնը չկորսնցնելու համար, կամ լսել իր սիրուհւոյն անվերջ նախատինքները. «կորսուէ՛, գնա՛, չեմ ուզեր քեզ, դուն վախկոտ մը, անարժան մարդ մըն ես...» ինչ որ մահուան չափ ծանր էր սիրող մարդու մը համար:

«Եւ այսպէս՝ եթէ նոյն իսկ ընդունինք թէ մեր առջեւ կեցող երկու ամբաստանեալները միասին գործած են ոճիրը, միեւնոյն ժամանակ պէտք է խոստովանինք թէ անոնք սիրով կուրցած անասուններ էին, անոնք կորսնցուցած էին իրենց կամքին բացարձակ տէրն ըլլալու գիտակցութիւնը: Իսկ անգամ մը որ խոստովանինք ասիկա, պարտաւոր ենք ընդունիլ թէ յանցանքը մեղմացնող պարագաներ են անոնք»:

«Սիրով գինովցած մարդիկ շատ դիւրութեամբ նոյն իսկ ինքնասպանութեան կը դիմեն, թոյն կը խմեն, մենամարտներու մէջ զիրար կը յօշոտեն, վայրի գաղաններու նման իրարու գլուխ կը ջախջախեն, և բոլոր այս բաներուն համար, մարդկային բնաւորութեան այս տկարութեանը համար միայն այս թշուառ կինը և այս թշուառ մարդն են յանցաւոր: Այնպէս սկիզբէն ի վեր մարդկութեան համար երկու բան միայն գոյութիւն ունե-

ցած է, հացի կոխ և սիրոյ կոխ: Աւագամ իսկ, որ Աստուծոյ պատկերին համաձայն ստեղծուած էր, չկարողացաւ դիմադրել Եւայի հրապուրանքին և կանգ չառաւ նոյն իսկ դրախտը կորսնցնելու վտանգին առջև: Այս օրինակը յստակ հայելի մը չէ՞ մարդկային հոգւոյն համար: Մենք ալ Ադամի և Եւայի զաւակները չենք. ամենքս ալ մեր հոգւոյն մէջ չենք կրեր անոնց սկզբնական մեղքը: Իրաւունք ունինք ուրեմն այդ մեղքի բոլոր ծանրութիւնը բեռնաւորել այս երկու թշուառներու կռնակին վրայ: Ո՞վ կրնայ կասեցնել սիրոյ զգացումները, ո՞վ կրնայ չհիանալ, չյափըշտակուիլ գեղեցիկ պատկերի մը առջև. կարելի՞ է դատապարտել մարդը ասոր համար»:

«Ես ալ, Պ. դատախազին հետ միասին կը գոչեմ, արդարութիւն...: արդար եղէ՛ք, Պ. Պ. դատաւորներ, եթէ կ'ուզէք երկրին բարի օրինակ մը, աղւոր դաս մը տալ՝ ձեռք մեկնեցէ՛ք տղմին մէջ խրած սա երկու թշուառներուն և դուրս քաշեցէ՛ք զանոնք»:

Երկու ժամ ետքը դատաւորները սրահ վերադարձան. նախագահը կարդաց տրուած վճիռը, որուն համաձայն Նիքօլա և Մարիյքա կը դատապարտուէին մահուան:

Դատաւարութեան օրէն 2—3 ամիս վերջը

տեղական թերթի մը մէջ կարդացի թէ՛ բարձ-
րագոյն հրովարտակով մը մահուան վճիռը փոխ-
ուած էր ցմահ բանտարկութեան :

Եւ այժմ անոնք, երկու տարփաւորները, դեռ
բանտն են ու մինչև այսօր կը սիրեն զիրար :

Գ.

ՈՂԶԱԿԷԶԸ

Պ.

ՈՂՋԱԿԵԶԸ

1878-էն վերջը, երբ այժմեան Պուլկարիան կազմող գաւառները դադրեցան թրքական կայսրութեան մէկ մասը կազմելէ, մենք ալ, այդ գաւառներու մէջ բնակած Հայերս, ստիպուած եղանք անջատուիլ Թուրքիոյ Հայոց հոգեւոր իշխանութենէն. այդ էր պատճառը որ ինչպէս Պօլսոյ պատրիարքները նոյնպէս և Էջմիածնի կաթողիկոսները՝ մեզի իրենց հոգեւոր միաբնակարարութենէն չզրկելու համար՝ սկսան պարբերաբար այցելու հովիւներ ղրկել: Այդ կարգի հոգեւոր հովիւներէն մէկն էր նաև հոգեւոր Մկրտիչ Վարդապետ Տէրունեանը, որ կարծեմ 1895 Դեկտեմբերի վերջերն էր երբ հասաւ Շումլայ:

Ես և ընկերս Ք. ինչքան ալ կանխակալ կարծիքներ ունէինք այդ կարգի հոգեւորականներու վրայ, բայց և այնպէս բուռն փափաք մը զգացինք այցելութիւն մը տալ այդ հովիւին, մանաւանդ որ ամենուն ալ պաշտած Հայրիկին կողմէն ղրկուած էր ան:

Ով որ առիթ ունեցած է տեսնել Շումլայի հայոց եկեղեցին, տեսած է նաև անոր բակին մէջ, փողոցի երկաթապատ մեծ դրան մօտ գտնուող

այն երկու փոքրիկ, ցած և խոնաւ խուցերը, որոնք
կը ծառայեն մէկը ժամկոչ աղբարին և միւսը ժա-
մարար քահանային՝ իբր ննջարան. ճիշտ այս վեր-
ջինին մէջն էր որ գտանք Տէրունեան Վարդապետը,
որովհետեւ անիկա՝ իբրեւ սրբակրօն եկեղեցական՝
հակառակ թաղական խորհրդի բոլոր թախան-
ձանքներուն՝ ուզած չէր ու եւ ընտանիքի մէջ
բնակիլ :

30—35 տարեկան, թխադէմ և բարձրահա-
սակ, լայն և տոգոյն ճակատով, սեւ մօրուքով
և վառվռուն աչքերով երիտասարդ և համակրելի
վարդապետ մը սենեկին մէկ անկիւնը նստած,
իր նիհար և ջղուտ մատներուն մէջ երկար համ-
բիշ մը կը պտըտցնէր անդադար :

Փայտեայ, խարխուլ, որդենակեր մահճակալ
մը և թրքական նեղ և ցած բազմոց մը կը կազ-
մէին սենեկին բոլոր կահկարասին : Հողէ յատակին
վրայ փռուած էր մաշած և փոշոտ խսիր մը և
անոր վրայ հնօրեայ գորգի մը պատուած մա-
սերը : Սենեկին մէջտեղը դրուած էր ցած տախ-
տակեայ աթոռակի մը վրայ պղնձէ աշտանակ մը,
որու տարտամ, մարմող ցոյքը հազիւ կրնար լու-
սաւորել իր շուրջը :

Տէրունեան, որու ներքին հոգեկան յուզումը
անկարելի էր չկարդալ իր տոգոյն և նիհար
դէմքին վրայ, արագօրէն սկսաւ պատմել իր
ճամբորդութեան բոլոր մանրամասնութիւնները :

Իր այցելութիւնը սկսած էր Ռումանիայէն,
բայց ռումանական կառավարութիւնը ոչ միայն
չէր ընդունած զինքը, այլ և չէր ձգած որ անց-
նի Պուլկարիա և անմիջապէս գրեթէ բռնի նաւ
դնելով արտաքսած էր ռուսական առաջին նաւա-
հանգիստը, Ռէնի : Սակայն բարեբաղդաբար նոյն
օրերը Ռէնիի առջև կը գտնուէր պուլկար շոգենաւ
մը, որ զինւորական յանձնաժողով մը տարած էր
հոն՝ պուլկար բանակին համար ձիեր դնելու : Հո-
գելոյս վարդապետը՝ ճարահատ կը դիմէ այս զին-
ւորականներուն, որոնք շատ սիրալիր կերպով կրն-
դունին զինքը իրենց նաւը և մեծ քաղաքավա-
րութեամբ կը վարուին հետը մինչև Ռուսնուք :

Ռուսնուքի հայերը արժանաւոր ընդունելու-
թիւն մը ըրած էին իրեն : Վարդապետը մեզ
ցոյց տուաւ նաև թանկագին մատանի մը և համ-
բիշ մը, զորս ռուսնուքիք նուիրեր էին կաթողի-
կոսական ներկայացուցչին :

Տէրունեան հետզհետէ կողեւորուէր իր պատ-
մութեան միջոցին : Թիթեղեայ մեծկակ տուփ մը
բացաւ և մեզ մի առ մի կարդաց այն բոլոր պաշ-
տօնական թուղթերը, որոնցմով բողոքած էր կա-
թողիկոսին, Պօլսոյ պատրիարքին և Ռումանիոյ
արտաքին գործոց նախարարին, այդ կառավարու-
թեան ոչ միայն անիրաւ այլ և տմարդի ընթաց-
քին դէմ :

Մինչև կէս գիշեր մնացինք քովը և բաժ-

նուեցանք մեր հետը տանելով ջերմ համակրութիւն մը :

Անկէ ետքը, ա՛լ մինչև իր այցելութեան վերջին օրը, Շումլայի ամբողջ հայ երիտասարդութիւնը ամեն գիշեր Տէրունեանի քով կը համախմբուէր: Ի՛նչ հաճոյալի, ի՛նչ սիրուն գիշերներ էին անոնք և ի՛նչ սրտաբուղիս, եռանդոտ խօսակցութիւններ: Սասնոյ ապստամբութեան և կոտորածի արիւնալի յիշատակները դեռ շատ թարմ էին այն ատեն: Քաջարի Զէյթունէն ընկճուած բանակը և անոր ամօթահար հրամանատարները զէյթունցիներու յաղթական ոտքերուն տակ կը սողային դեռ . . . :

* *

Անհուն սպիտակափայլ սաւան մը կը ծածկէր Քասրիչէնի լայնատարած դաշտերը և ձիւնի թանձրը ու փափակ խաւի մը ներքև թաղւած էր ամեն բան: Յունվար ամսոյ սառնաշունչ քամին կատաղի թափով մը անարգել կ'արշաւէր ամայի տարածութեան վրայ և իր վիթխարի ուժին առջև կը խնարհէին ձիւնաթաղ արտերու մէջ հոս հոն տնկուած բարձրաբերձ, դարեւոր կաղնիներու կատարները:

Իր ընթացքին մէջ անդրդուելի էր միայն մեր շոգեկառքը, որ հսկայ օձի մը պէս կը սողար առաջ, ուղղագիծ ճամբուն վրայէն, ծխնելոյղէն պոռթկալով մուխի թանձր ամպեր, որոնք վայր-

կենապէս կը հալէին, կ'աներեւութանային սրտաշունչ օդին զայրացած հոսանքներուն մէջ:

Ձիւնի խոշոր հատիկներ՝ միլլիոնաւոր սպիտակ թիթեռնիկներու նման՝ կը վազվզէին օդին մէջ և երբեմն խմբովին կուգային զարնուիլ մեր վակոնի հաստ ապակիին, կարծես կ'ուզէին խորտակել զայն և ներս խուժել՝ մասնակցելու համար մեր ոգեւորուած երգերուն:

Քաղցր հայրենեաց ազասութեանը հաւատ,
Եւ Քրիստոսի սուրբ հաւատոյն վեհափառ,
Թե ինձ մեռնի՞լ արժան լըլլայ,

Կեանքն ալ ինձ ի՞նչ կը ծառայէ,

Երկրորդ կարգի վակոնի մը մէկ բաժանու-
մին մէջ տանըմէկ հոգի խճողուած էինք:

Երբ Տէրունեան վարդապետը վերջացած համարեց իր պաշտօնը Շումլայի մէջ և որոշեց մեկնիլ Վառնա, մենք ալ փափաքեցանք ընկերակցել իրեն նախ մինչև Քասրիչէն և յետոյ Վառնա: Ուրախ, հաճոյալի ճամբորդութիւն մըն էր ասիկայ և, աւա՛ղ, ո՞վ կրնար մտքէն անցնել թէ այդ հազազիւտ եկեղեցականը Վառնա կը տանէինք այրուելու համար: Ամենքս վարդապետին հետ միաբերան կ'երգէինք ամենէն եռանդալից, ամենէն հայրենասիրական երգերը՝ երիտասարդական խանդով:

Ու շոգեկառքը, կարծես ան ալ ոգեւորուած

մեր երգերէն, կը խոյանար առաջ խուլ կռանու-
մով մը, իր ետեւը թափթփելով ու ձգելով մեր
զգացումով և աւիւնով լեցուն երգերուն բեկոր-
ները:

Օն գրահաւորիմք, ո՛վ որդիք հայկեան,

Մեր մօր արցունքներն ջնջել յաւիտեան

.

*
**

1896 թուականին փետր. 29ին էր: Առտու
մը ժամը դրեթէ 5ին ատենները, դեռ արշալոյսի
շողերը Սեւ ծովի հորիզոնը չլուսաւորած, տարբեր
լոյս մը յանկարծ Վառնայի հայոց թաղի տունե-
րուն կտուրները լուսաւորեց:

Առաւօտեան մեղմ մթութեան և հանդար-
տութեան մը մէջ յանկարծ լսելի եղան հայոց
եկեղեցիի զանգակին երեք չորս հարաւածները և
գիշերապահի սուլիչին չլոցը արձագանք տուաւ
ըջակայ նեղ փողոցներուն երկայնքով:

Հայոց վարժարանը, որ կը գտնուէր եկեղե-
ցիին բակին մէջ, երեք յարկով բաւական խոշոր
շէնք մըն էր և անոր ստորին յարկին մէջն էր
նաեւ եկեղեցւոյ ժամկոչին ննջասենեակը:

Ժամկոչը տակաւին քնած էր՝ երբ իր գլխին
վերեւ անորոյ խշրտոցներ լսելի եղան և վերջապէս
աղմուկը շատնալով ժամկոչը արթնցաւ և կար-
ծելով թէ առաստաղին մէջ վազվաւառող մկներն

էին, ինչ որ սովորական բան մըն էր այդ հին
շէնքին ամեն կողմը, կռոււի մէկ երկու հարաւ
տուաւ քովի պատին:

Սակայն ձայները փոխանակ դադրելու շատ-
ցան: Խուլ դղրդիւններ, գերաններու և տախ-
տակներու ճարճատիւններ սկսան լսուիլ և մարդը
սարսափահար իր սենեկէն դուրս խոյացաւ:

Սոսկումով տեսաւ որ շէնքին ամբողջ տանիքը
կարմրագոյն թանձր մուխի մը մէջ ընկղմած է և
երկրորդ յարկին բոլոր պատուհանները պայծա-
ծ առապէս լուսաւորուած են:

Յիշեց յանկարծ թէ վերը, երկրորդ յարկին
մէջ, Տէրունեան Վարդապետը քնացած էր: Եր-
կու քայլով սանդուխներէն վեր բարձրանալը և
վարդապետին ննջարանին կից սրահը տանող ա-
ռաջին դուռը բանալը մէկ եղաւ. սակայն ջերմ
և թանձր ծուխ մը ետ հրեց զինքը և շունչը ար-
գիլուելով ստիպուեցաւ դուրս նետուիլ:

— Կրա՛կ կայ, աղաղակեց. քստմնելի՛ աղա-
ղակ, որ քիչ յետոյ ամբողջ քաղաքը ոտքի հանեց:
Քանի մը ժամ վերջը շէնքը ամբողջովին մո-
խի դարձած էր: Մոխիր դարձած էր նաեւ կա-
թողիկոսական այցելու հովիւ Մկրտիչ Վարդապե-
տը, որուն ածխացած մարմնոյն քանի մը մասերը
երկար փնտռատուքներէ վերջը հագիւ կարելի ե-
ղաւ գտնել ու հանել մոխրակոյտին մէջէն:

Հակառակ հասարակութեան մէջ տիրող հաս-

տատ համոզմունքին, կատարուած քննութիւնները չկարողացան փաստերով ապացուցանել՝ թէ հըր-դեհը հետեւանք էր Հայկական Յեղափոխութեան երդուեալ թշնամիներու ստոր դաւերուն և թէ՛ Տէրունեանը ինկած էր ճակատամարտի դաշտին վրայ՝ որպէս ազատութեան ուխտուած զինուոր:

Դէպքէն քանի մը օր ետքը՝ Վառնայի մէջ վշտալի հոծ բազմութեան մը մասնակցութեամբ՝ մինչև այն օր նմանը չտեսնուած շքեղ յուզարկաւորութեան հանդէս մը կը կատարուէր:

Պուկարիոյ գրեթէ բոլոր հայաբնակ քաղաքները պատգամաւորութիւններ և գեղեցիկ պսակներ խրկեցին Վառնա՝ միասին ողբալու համար կրօնականի սև սքեմի տակ պահուած և գաղափարի սեղանի վրայ զոհուած այդ հայ զինուորի կորուստը:

*
* *

Այդ չարաչուր օրէն ի վեր հաղիւ տարի մը անցեր էր, երբ առիթ ունեցայ վերադառնալ Վառնա: Առաջին ցանկութիւնս էր տեսնել հոգեւոյս Տէրունեանի գերեզմանը և քայլերս ուղղեցի դէպի Հայոց եկեղեցին:

Այրած դպրոցին տեղէն քանի մը քայլ հեռու, ճիշդ եկեղեցիի պատին քով, ցած, գրեթէ գետնին հաւասար փոքրիկ հողակոյտ մը տեսայ փայտէ սև խաչով մը, որուն վրայ սպիտակ գրե-

րով գրուած էր. ՄԿՐՏԻՉ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՏԷՐԱԻՆԵԱՆ:

Ծնրադրեցի այդ աննշան հողակոյտին քով և ափ մը հող առնելով համբուրեցի. «Հանգիստ, ըսի, քու մոխրացած մասունքիդ, սիրելի և անմոռանալի Տէրունեան, թող սփոփուին քո այրած մրկած ոսկորներդ այն միակ մխիթարութիւնով՝ որ դուն ալ քու ազգիդ խաղաղութիւնը լափող բոցերուն մէջ նահատակուեցար: Այն հրդեհը, որ քու սենեակդ պաշարեց, միեւնոյն հրդեհն էր որ ամբողջ Հայրենիքի բարեբեր դաշտերուն վրայ աւեր և մոխիր ցանեց:

«Այն բոցերէն, որ քու ազգիդ ցաւերովը տառապող զգայուն սիրտդ խորովեցին, կայծ մը պահուած է ամեն Հայու սրտին մէջ և պիտի պահուի, մինչև որ օր մը այդ կայծերը մեծատարած հրդեհ մը դառնալով հալեցնեն ու փճացնեն Հայրենիքի դարեւոր շղթաները... »:

Գ.

ՄԱՐԴԱՀԱՄԱՐԸ

Գ.

ՄԱՐԴԱՅԱՄԱՐԸ

”ՏԱՃԿԱԲՆԱԿ ԳԻՒՂԻ ՄԸ ՄԷՋ”

Դեկտեմբերի դժնեայ ձմեռը իր բոլոր խըստութեամբ տիրած էր արդէն, երբ պաշտօնական նամակ մը ստացայ անմիջապէս մեկնելու դէպի պաշտօնատեղիս, քաղաքէն ճիշդ 30 քիլոմէթր հեռու, փոքրիկ, աղքատ տաճկական գիւղ մը։

Վերջերս նոր հրատարակուած օրէնքի մը համաձայն՝ 1900 դեկտեմբերի 31ի դիւերը ընդհանուր մարդահամար պիտի կատարուէր՝ ամբողջ երկրին մէջ միաժամանակ. և այս նպատակին համար նշանակուած էին կառավարական գրեթէ բոլոր պաշտօնեաները։

Թէ և շաբաթէ մը ի վեր մեծ առատութեամբ տեղացող ձիւնը անհնարին դարձուցած էր կառքով ճամբորդելը, սակայն գործն անհրաժեշտ ըլլալուն՝ առատ պարգև խոստացայ տաքգլուխ կառապանի մը և ճամբայ ելանք։

Սաստիկ փոթորիկ և սառեցնող ցուրտ մը։

Քաղաքէն հազիւ 5 կամ 6 քիլոմէթր հեռացած էինք և ձիւնը—դեռ նոր տեղացած ըլլա-

լուն համար շատ փափուկ—սկսաւ այնչափ շատ-
նալ՝ որ կառքին անիւները և ձիերը մինչև իրենց
կէսը ձիւնի կոյտերուն մէջ կը թաղուէին :

Անկարելի էր ճամբան շարունակել ու ետ
դարձանք :

Կառապանը վստահեցուց զիս որ՝ այս տեսակ
պարագաներու մէջ՝ մօտակայ գիւղացիները հա-
ւաքուելով և իրենց բոլոր գոմէշները դուրս հա-
նելով՝ ձիւնը կոխկռտել կուտան և ճամբաներ
կը բանան :

Հարկ եղաւ մէկ երկու օր ևս սպասել :

Բայց ձիւնը կը շարունակէր տեղալ առատ և
փոթորիկը մոռնող, կատաղի թափով մը ձիւնա-
կոյտեր կը դիզէր ամենուրեք : Իսկ ես ստիպուած
էի անպատճառ հետեւեալ օրը պաշտօնավայրս
գտնուիլ :

Քաղաքին հիւանդանոցը բերուած էին մնա-
ցորդները մարդկային դիակի մը, որ գայլերու
կեր եղած էր :

Մօտակայ գիւղէ մը 7 հոգի փայտի համար
անտառը դացած ու հոն սառած ըլլալով՝ իրենց
դիակները գիւղը տարուած էին :

Եւ երեւակայել որ այդ պայմաններուն մէջ
ես պարտաւորուած էի 30 քիլօմէթր տեղ քալել
ոտքով :

Ճամբաները չէի ճանչնար : Ու պէտքը կար
փորձառու առաջնորդի մը :

Արնաւուտ Էմինը, յաղթանդամ և հուժկու,
գրեթէ իր ամբողջ կեանքը ճամբորդութեամբ ան-
ցուցած հին աղուէս մըն էր :

Ճիշդ իմ ուզած մարդս :

— Երկինքէն կրա՛յ ալ տեղալու ըլլայ, քեզի
տեղդ կը հասցնեմ, ըսաւ Էմինը ինքնավստահօրէն :

Հետեւեալ առտու կանուխ ես և առաջնորդս,
սպառազինուած, ճամբայ ելանք դէպի գիւղ :

Թէեւ ցուրտը իր գագաթնակէտին հասած,
բայց փոթորիկը համեմատաբար աւելի մեղմացած
էր : Ձիւնի անհամար հատիկները, սպիտակ մե-
ղուններու նման, օդին մէջ կը թռչկոտէին խուռ-
ներամ : Թերեւս ըսէի թէ հաճոյալի ճանապար-
հորդութիւն մըն էր ասիկա, եթէ ձիւնակոյտի
մը մէջ խրուելու, ցրտին սաստկութենէն սառե-
լու կամ սովալլուկ գայլերու վոհմակէ մը յօշոտ-
ուելու վտանգները չըլլային :

— Եթէ երբէք գայլերու խումբ մը նշմար-
ուի, քու առաջին գործդ պիտի ըլլայ խփոյն մօ-
տակայ ծառի մը վրայ ելլել, հրամայեց ինծի
առաջնորդ Էմինը, որ ոտքերուն հագած արեխ-
ներով, գլխի ահագին փաթտոցով, մէջքի գօտիին
խրած «եաթաղաւ»ներով, դաշյոններով և թըր-
քական «սապանճա»ներով ահարկու աւաղակի
մը տեսքը ունէր : Եւ ես պահ մը վարանեցայ թէ
գայլերու արշաւանքէ՞ մը աւելի վախնալու էր՝ թէ
սա խաժ աչուրներով, խիստ դիմադծերով, դա-
ժան ալպանացիի ներկայութենէն :

Ու ակամայ, գրեթէ մեքենաբար ձեռքերս
գրպաններս տարի՝ ատրճանակներուս գոյու-
թիւնը ստուգելու համար :

— Հո՞ն ես, ըսաւ խորամանկ Էմինը ժլպ-
տելով :

*
* *

Այս կողմերը, ձմեռ ժամանակ մանաւանդ,
կատաղի, սառեցնող փոթորիկներ սովորական էին :
Ձիւնը բոլոր բլրակներուն և բարձրաւանդակնե-
րուն վրայէն աւլուած ու ձորերու մէջ, ճանա-
պարհին ցած տեղուանքը դիզուած էր :

Ճամբուն երկայնութիւնովը, երբեմն, երկու
կողմի հսկայ ծառերը ձիւներու մէջ կորսուած էին
գրեթէ : Նոյն իսկ տեսանք. անտառներ, որ ձիւնի
ահագին դէզերու մէջ կ'իսովին թաղուած՝ մա-
ցառուտ բլրակներու տեսքն ունէին :

Էմին առջեւէն, ես ետեւէն լռիկ մնջիկ կը
քալէինք հիմա, երբեմն մինչեւ կէս մէջքերնիս
ձիւնաթաթախ :

Բարեբաղդաբար Էմինը այդ կողմերու բո-
լոր ճամբաները իր ձեռքի հինգ մատներուն
պէս ճանչնալով՝ ազատուած էինք ձիւնի կոյտե-
րուն տակ պահուած փոսի մը մէջ խեղդամահ
ըլլալէ : Ու ես սրտի ներքին գոհունակութեամբ
մը տեսայ թէ՛ Էմինը, իր կոշտ պատեանին տակ,
բարի և փափուկ սիրտ մը ունէր :

Իր յաղթ և ծանր մարմինը ձիւներուն վրայ
տարածելով և գրեթէ սողալով դիւրամատչելի
ճամբաներ կը բանար, երբեմն եռանդով ու հիա-
ցումով լեցուն հէքեաթներ պատմելով, այդ դժըն-
դակ ճամբորդութեան յոգնութիւնները ամօքելու
և ուժ ու քաջասրտութիւն ներշնչելու համար ինծի :
Դեռ մինչեւ այսօր կը յիշեմ իր մասաշնե-
րէն մէկը, որու պատճառաւ քիչ մնաց մէջերնիս
վէճ ծագէր :

« — Կար չկար, թագաւոր մը կար : Շատ մը
պատերազմներու մէջ մեծ քաջութիւններ ցոյց
տալէ և երկար տարիներ երկիրը մեծ իմաստու-
թեամբ կառավարելէ ետքը՝ թագաւորը խոր ծե-
րութեան հասած էր : Թէեւ արեւու պէս գեղե-
ցիկ աղջիկ մը ունէր, բայց մանչ զաւակ չունե-
նալուն համար սաստիկ կը ցաւէր : Ի՞նչ պիտի
ըլլար իր տէրութիւնը իր մահուընէն վերջը : Ուս-
տի պալատականներու հետ խորհուրդ մը կազմե-
լէ ետքը՝ քաղաքին մէջէն երեք կտրիճներ ընտ-
րեց և ըսաւ անոնց. « Տարի մը ժամանակ կու
տամ Ձեզ. դացէ՛ք, պատեցէ՛ք աշխարհի չորս
կողմը և Ձեր մէջէն ո՛վ որ ամենալաւ բանը բե-
րէ ինծի, աղջիկս անոր պիտի տամ և մահուընէս
ետքը թագաւորութիւնս ան պիտի ժառանգէ : »
Երեք կտրիճները 40 օր և 40 գիշեր միասին քա-
լելէ ետքը՝ պագտուեցան և ժամանակին 40 օր
մնացած հոն գտնուելու պայմանով բաժնուեցան :

Օրերն ու ամիսներն անցան և որոշեալ օրը, միևնոյն տեղը, հաւաքուեցան երեք քաջերը: Առաջինը չինը չինական հայելի մը ունէր, որուն մէջ նա յողը կրնար տեսնել իր ցանկացած առարկան: Երկրորդինը պարսկական գորգ մըն էր, որու վրայ նստողը ակնթարթի մը մէջ կը թռչէր իր ուղած տեղը: Իսկ երրորդը ձեռք բերած էր հնդկական խնձոր մը, որու հոտը ըսպէսապէս կը բժշկէր ամեն հիւանդութիւն: «Յոյց տո՛ւր մեզ թագաւորին պալատն» ըսին հայելիի տիրոջ և երբ երեքը մէկէն նայեցան, տեսան թագաւորին աղջիկն իր սենեկին մէջ հիւանդ պառկած. բժիշկները կանգնած էին յուսահատ: Հիւանդը մեռնելու վրայ էր: «Տար մեզ անոր քով» ըսին գորգն ունեցողին և նոյն ըսպէս երեքը մէկէն թագաւորին ներկայացան: «Դուրս ելէ՛ք, ըսաւ թագաւորը, աւելորդ է այլեւս ձեր ներկայութիւնը»:

— Թո՛ղ մեր տէր թագաւորը չյուսահատի, ըսաւ երրորդ կտրիճը, ես այս խնձորով պիտի բժշկեմ իր աղջիկը:

— Տարէ՛ք զինքը հիւանդին քով, հրամայեց թագաւորը:

Եւ 10 ըսպէս յետոյ հիւանդը փրկուած էր:

— Աղջիկս ալ, տէրութիւնս ալ քեզի թո՛ղ ըլլայ, պօռաց թագաւորը:

— Բայց իմ հայելիս եթէ չըլլար՝ չպիտի տեսնէինք, ըսաւ առաջին կտրիճը:

— Իմ գորգս եթէ չըլլար՝ չպիտի հասնէինք, ըսաւ երկրորդը:

Թագաւորը մօրուքը ափին մէջ առնելով սկսաւ մտածել:

— Քու կարծիքով որո՞ւ տալու է աղջիկը, հարցուց ինծի էմինը:

— Աղջկան հարցնելու է, ըսի:

— Ե՛հ, ըրաւ էմինը, ատանկ բաները աղջիկներուն չեն հարցներ, սուրը կը վճռէ: Երեք քաջերը պէտք է կռուին և աղջիկը յաղթողին իրաւունքն է:

Ես տեսայ որ՝ էմինը քունի ուժին կողմն էր, իսկ ես սիրոյ կողմը և վէճը կարճ կտրելու համար՝ չպատասխանեցի:

Մէկ քանի անգամներ վերջին աստիճան յոգնած վիճակի մէջ՝ փափաք յայտնեցի քչիկ մը նըստիլ, յոգնութիւն առնելու համար:

— Ամենեւին, ըսաւ էմին, նստելուդ պէս կը պաղիս:

Ամբողջ եօթը ժամ անընդհատ քալելէ, ցուրտին, փոթորկին և ձիւնի դէզերուն դէմ յուսահատական կռիւներ մղելէ ետքը՝ անտառուտ բլրակի մը վրայ հասանք:

— Կը տեսնե՞ս սա միւս բլուրին ստորոտը գտնուող փոքրիկ գիւղը, ըսաւ էմին, Հէյրան-քէօյն է անիկա, մեր երթալիք տեղը, ուր կը հասնինք առ առաւելն կէս ժամէն:

այժմ ազատ թողուած ճնճղուկներու երամի մը պէս, երկվայրկեանի մը մէջ, դռնէն դուրս թըռան բոլոր աշակերտներն ու աշակերտուհիները, մանկական ուրախ ու հետաքրքիր ակնարկներ ձգեցելով «էֆէնտիին» և անոր զինուած ուղեկցին վրայ:

Պէտք է աւելցնել նաև թէ՛ այդ վարժարանին մէջ դիտելու ո՛չ սակաւ արժանի ուրիշ կէտ մըն ալ կար: Ամբողջ վարժարանին մէջ գիր գրելու ո՛ր և է նիւթ չտեսայ, թուղթի, գրչի, մեծանի հետքերն անգամ չկային հոն:

— Դուք ձեր աշակերտներուն գրել չէ՞ք սորվեցնել, հարցուցի հօճային, չկրնալով զսպել զարմանքս:

Ներողամիտ ժպիտ մը երեւցաւ արհեր ծերուկին դէմքին վրայ:

— Պա՛հ, ըսաւ, ի՞նչպէս կարելի է 12—13 տարեկան տղու մը թէ՛ կարդալ և թէ՛ գրել միանգամայն սորվեցնել:

— Բայց, ըսի, ի՞նչպէս կը սորվեցնեն մեր վարժարաններուն մէջ:

— Ձեր վարժարաններն ուրիշ՝ մեր լեզուն ուրիշ, պատասխանեց կտրուկ կերպով հօճան:

Հասկցայ որ անօգուտ էր ո՛ր և է «մանկավարժական» վիճաբանութիւն, մանաւանդ որ իմ պաշտօնս բոլորովին տարբեր հանգամանք ունէր:

Նոյն միջոցին ներս մտաւ գիւղապետը:

Երկար բարակ ճառ մը կարդալ պէտք եղաւ՝ հասկցնելու համար սպիտակամօրուս հօճային և միամիտ գիւղապետին թէ՛ ի՞նչ էր իմ պաշտօնս, և թէ՛ մանաւանդ ի՞նչ նպատակ ունէր կատարուելիք մարդահամարը: Ամբողջ պերճախօսութիւնըս գործածեցի՝ ցրուելու համար անոնց այն կասկածը թէ՛ «նոր տուրքեր պիտի աւելցուէին արդէն այնքան ծանր տուրքերու վրայ»:

Թրբական կեանքի և իրենց կրօնական աւելորդապաշտութիւններուն քիչ շատ տեղեակ ըլլալով, գիտէի թէ՛ թուրքի մը համար աններելի նախատինք էր, երբ մէկը—մանաւանդ եթէ քրիստոնեայ ըլլար այդ մէկը—համարձակէր իրեն սա անմեղ հարցումը ուղղել:

— Կնո՞ղք անունը ի՞նչ է:

Իսկ մարդահամարի համար, աւելորդ է ըսել, անհրաժեշտ էին այս կարգի տեղեկութիւնները: Ես մասնաւորաբար խնդրեցի հօճայէն և գիւղապետէն, որ իրենց կողմէն այս մասին հարկ եղածը խօսին գիւղացիներուն, ո՛ր և է թիւրիմացութեան տեղի չտալու համար:

Խալիլ հօճան իր մշտավառ «չիպուխը» կուշտ մը քաշելէն ու թանձր մուխը կուլ տալէն ետքը՝ աղեկէղ հառաչանք մը արձակեց:

— Ի՛հ, ըսաւ, մենք արդէն սկսանք վարժուիլ այդ տեսակ բաներու:

Նոյնպէս խնդրեցի որ քանի մը օրուան հա-

մար իր աշակերտներուն արձակուրդ տալով՝ դըպրոցը իմ տրամադրութեանս տակ դնէ, քանի որ ամբողջ գիւղին մէջ՝ գոնէ անոր չափ յարմար երկրորդ սենեակ մը չկար։ Նոյնպէս համաձայնեցաւ։

Սենեկին մէջ տիրող տաքութենէն արդէն հալեր ու թափթփեր էին իմ ու Էմինի մօրուքէն ու պեխերէն կախոտուած սառոյցի կտորները և կակուղցեր էին մեր սառած անդամները։

Էմինը առանց ժամանակ կորսնցնելու՝ ստացաւ իր արժանավայել պարգեւը և գիւղացիներէն նուիրուած առատ պաշարով բեռնաւորուած՝ ճամբայ ինկաւ դէպի քաղաք։ Իսկ ինձ համար գիւղապետին տունէն նոր կարուած միւսկէտներ և փափուկ շիշքէներ բերուելով՝ օջախին մէջի չոր փայտերու դէզը նորոգուեցաւ։ Գիւղապետը մասնաւոր հպարտութեամբ մը հրամայեց նաև «սեղանն ու աթոռը» բերել ինձ համար։ Գիւղին մէջ միակ փողբիկ սեղանն ու փայտէ աթոռակն էին ասոնք, որոնք յատկապէս չինուած էին տուրք հաւաքող պաշտօնէին համար, որ երբեմն կ'այցելէր գիւղը։

Հետեւեալ օր մարդահամարի օրն էր։

Ու ես սկսայ գիւղին բոլոր տունները մէկիկ-մէկիկ այցելելով՝ գիւղացիները հարցաքննել — կիները բնաւ չէին երեւնար — և քաղած տեղեկութիւններս արձանագրել կարգաւ։

*
* *

— Անունդ ի՞նչ է։

— Խալիլ հօճա։

— Քանի՞ տարեկան ես։

— Ութսուն և երեք։

— Քանի՞ զաւակ ունիս։

Խալիլ հօճան ժպտեցաւ։

— Ես չատ զաւակներ ունիմ, ըսաւ, բայց անոնցմէ միայն վերջինը իմ քովս է։ Միւսներէն ամեն մէկը իր առանձին տունը ունի։ Առանց հաշուելու աղջիկներէս ունեցած թոռներս, միայն իմ զաւակներուս, հարսերուս, թոռներուս և թոռնորդիներուս թիւը 44ի կը հասնի։

Եւ հիանալի հպարտութեամբ մը աւելցուց.

— Կ'ուզե՞ս որ անոնց ամենուն ալ անունները

մէկիկ-մէկիկ ըսեմ քեզի։

— Տանտիրոջը անունը ի՞նչ է։

«Տանտիրոջը» կը նշանակէր «կնոջդ»։ Գիւղացիներուն ինքնասիրութիւնը չվիրաւորելու համար ստիպուած էի այս բառը գործածել։

Բայց դէ՛յն այն էր որ Խալիլ հօճան, գիւղի միակ «ինդերիկէնթ» մարդը, իր «տանտիրոջ» անունը չէր գիտեր։

Անպատմելի շուարումով մը երեսս նայեցաւ։

— Իրա՛ւ որ, ըսաւ, չեմ գիտեր։ Ու հարկ եղաւ որ ներսը, իր կնոջ քովը մտնէ, հարցնէ և վերադառնալով ինձ ըսէ.

— Էմինէ։

Որպէս զի ընթերցողը չափէն աւելի չմեղադրէ
Խալիլ հօճան՝ իր կնոջ անունը չգիտնալուն հա-
մար, պէտք է անմիջապէս ըսեմ թէ՛ ան, իր ա-
ռաջին կինը մեռնելէն վերջը, քանի մը տարի ա-
ռաջ, եօթնամեայուն և եօթը տարեկան հասակին
մէջ, երկրորդ անգամ ամուսնացած էր այլի էմի-
նէին հետ :

Հոս տեղն է նաև աւելցնելու թէ, Թուրքե-
րու մէջ տիրող կրօնական համոզմունքի մը հա-
մաձայն, իւրաքանչիւր հաւատացեալ մեռած ժա-
մանակ՝ անպատճառ պէտք է ամուսնացած վիճա-
կի մէջ գտնուիլ, մեծ մարգարէին խոստացած
«Ճէննէթը» ժառանգելու իրաւունքը ունենալու
համար :

*
* *

— Անունդ ի՞նչ է :

— Ֆէրհատ :

— Տանտիրոջ անունը ի՞նչ է :

Ֆէրհատ՝ յօնքերը պուստած, տխուր, պաղա-
տալից շեշտով մը .

— Կաղաչեմ, էֆէնտի, տանտիրոջ անունը
չգրուի նէ չըլլա՞ր :

— Անկարելի է Ֆէրհատ ակա : Ու ես կ'ստիպ-
ուիմ, հարիւրերորդ անգամը ըլլալով գուցէ, կըրկ-
նել միշտ միեւնոյն բանը . «Մարդահամարի օ-
րէնքին . . . ըդ- յօդուածը կը տրամադրէ թէ՛
ով որ կը մերժէ պահանջուած տեղեկութիւնները

տալ, կամ գիտակցաբար կը խեղաթիւրէ զանոնք,
15 օր բանտարկութեան և 150 ֆր. տուգանքի
կենթարկուի անխտիր » :

Ֆէրհատ ական օրինաց սպառնալիքին տակ
ընկճուած՝ մեղմ ձայնով մը կ'արտասանէ իր կնոջ
անունը :

— Ֆաթիմէ . . . :

*
* *

— Անունդ ի՞նչ է :

— Օմար :

— Բա՞նի զաւակ ունիս :

— Հինգ, չորսը մանչ՝ մէկը աղջիկ :

— Զի ունի՞ս :

— Ո՛չ :

— Կո՞վ :

— Ո՛չ :

— Գումէ՞շ, է՞շ :

— Ո՛չ :

— Ա՞յծ, ոչխա՞ր :

— Ո՛չ :

— Հա՞ւ, սա՞գ, բա՞ղ :

— Ո՛չ, ո՛չ, էֆէնտի, անանկ բաներ չունիմ :

Մինակ թէ բան . . .

— Ի՞նչ բան :

— Լուսահոգի հօրմէս ընտիր որսի հրացան
մը ժառանգած եմ, պիտի խնդրէի որ ան ալ
արձանագրէիք այդ թուղթերուն մէջ :

— Հարկ չկայ, Օմար ակա:

— Բայց կ'աղաչեմ, էֆէնտի . . . :

Բարեբախտաբար բարեմիտ գիւղապետը օգնութեան կը հասնի ինձ և բան գործ հասկցող մարդ մը ուշեչտով կ'ըսէ .

— Զըլլա՛ր, Օմա՛ր, էֆէնտին «զաքօնէն» գուրա չը կրնար ելլել:

— Այդ թուղթերուն մէջ պիտի գրուին միայն մարդիկը, անասունները, ընտանի թռչունները, և շէնքերը, այնպէս չէ՞, էֆէնտի:

— Այո՛, այո՛, շատ ճիշդ է:

Եւ Օմար ական կը մեկնի գլխիկոր:

— Օմարը լաւ մարդ է, կը յարէ գիւղապետն ինձ դառնալով, և շատ ճշդապահ. գիւղին «քէհեան» է, այսինքն՝ մունետիկը, ոստիկանը, թղթատարը, գիշերապահը, մզկիթին «լուսաբարը», դպրոցին «տնտեսը» . . .

— Եւ ի՞նչ ուճիկ կը ստանայ այսչափ պաշտօններու համար:

— Գասըմէն մինչեւ խսրէլլեզ (հոկտեմբեր 26էն մինչեւ ապրիլ 23. գրեթէ վեց ամիս) հինգ հարիւր զրշ. արծաթ (100 ֆր.) : Այո՛, աշխատաւէր մարդ է . . .

* *

— Մեծ տղադ քանի՞ տարեկան է:

— Տասնըչորս:

— Ի՞նչ գործ կ'ընէ:

— Դպրոց կ'երթայ:

— Գրել կարդալ գիտէ՞:

— Կարդալ գիտէ, բայց գրել չի գիտեր:

Եւ ես ստիպուած եմ՝ գիւղին մէջ գտնուող «ուսանողներուն» թուղթերուն մէջ «կարդալ գրել գիտէ» հարցումին դիմացը գրել միշտ միևնոյն պատասխանը. «ո՛չ» վասն զի մարդահամարի կանոնագրին տրամադրութեանը համաձայն, այդ հարցումին «այո՛» պէտք էր պատասխանել մի միայն այն պարագային՝ երբ արձանագրուողը գրել և կարդալ միանգամայն գիտէր:

* *

— Տունդ քանի՞ սենեակ ունի:

— Երեք:

— Քանեկա՞ն պատուհան ունին:

— Սենեակներէն մէկը մէկ պատուհան միայն ունի, իսկ միւսները չունին:

— Պատուհանը ապակի՞ է, թո՛ւղթ, մո՞րթ . . .

— Թուղթ, էֆէնտի:

Ամբողջ գիւղին մէջ մէկ պատուհան գտայ միայն ապակիէ, ան ալ գիւղային դպրոցին եր-

կու պաաուհաններէն մէկը — որուն կէսը ապակի էր և կէսը թուղթ . . .

* *

— Բանի՞ սենեակ ունիս :

— Մէկ :

— Հապա անասուններդ ո՞ւր կը պահես :

— Մեր ապրած սենեկին մէջ, էֆէնտի, մէկ կողմը մենք կը պաուկինք մէկ կողմն ալ անոնք :

— Տանիքը ինչո՞վ ծածկուած է, կղմի՞նտը, թիթե՞ղ, եղէ՞դ, հո՞ղ :

— Եղէ՞դ, էֆէնտի . . .

Գիւղական մզկիթէն զատ երկու տուն միայն կար կղմինտով ծածկուած . մնացած բոլոր տուներուն տանիքները եղէ՞դ կամ հող էին :

— Անունդ ի՞նչ է :

— Մսթան . . .

— Բանի՞ զաւակ ունիս :

— Երեք, երկուքը մանչ, մէկը աղջիկ : Անկէ զատ . . .

— Ուրիշ ըսելիք մը ունէի՞ր :

— Խօսքս ամօթ չըլլայ, էֆէնտի . . . տնեցիները յղի են . . . այս օր կամ վաղը աշխարհ պիտի դայ, անիկայ չը՞ պիտի գրէք :

«Տնեցիները» (Տաճկ. էվ ուշագլարը) կը նշանակէ պարզապէս կինս :

— Առ այժմ պէտք չէ՛. բայց եթէ այս գի-

շեր մինչև ժամը 12 ծնի, եկէ՛ք, լուր տուէ՛ք որ արձանագրեմ :

— Գլխուս վրայ, էֆէնտի, և Մսթան ական շտապով կը մեկնի, գուցէ ստիպելու համար իր խեղճ յղի կինը, որ քիչ մը շուտ ընէ :

* *

Գիւղին մէջ այդ սրտմաշուկ պտոյտն աւարտելէս ետքը՝ վերագարձայ սենեակս և հաշուեցի քաղած տեղեկութիւններուս արդիւնքը :

Ամբողջ գիւղը 29 տունէ բաղկացած էր և 121 բնակիչ ունէր, որոնց 60ը արական և 61ը իգական սեռէ :

— Ափսո՛ս, ըսի ինքնիրենս, արական սեռը մէկով միայն տարուեցաւ . . .

Կէս գիշերը մօտեցած էր . գիւղական տաքուկ վարժարանին մէջ միս-մինակ, սեղանիս առջև նստած, ժամացոյցիս ներդաշնակ «թիք-թաք» ները մտիկ ընելով և անոր սլաքներուն դանդաղ յառաջխաղացումը դիտելով՝ կը պատրաստուէի նոր տարին՝ մանաւանդ նոր դարը դիմաւորելու :

Հինգ չնչին վայրկեաններ մնացած էին, որ հսկայ 19րդ դարը անցեալի անդունդին մէջ գլորէր . . .

Յանկարծ սենեկին դուռը ուժգնակի բացուեցաւ կրնկի վրայ և Մսթան ական երեւցաւ վեհապանծօրէն :

- Ծնա՛ւ, պօռայ :
 — Հա՞... մա՞նչ թէ աղջիկ, շո՛ւտ ըսէ :
 — Մա՛նչ, մա՛նչ...
 — Կեցցե՛ս, գոչեցի ես ալ Մըսթան ակա-
 յին պէս ուրախանալով :
 Հէյրան-քէօյին արական սեռը փրկուած էր
 ուրեմն :
 Ու խանդաղատանքով սեղմեցի անոր կոշտ
 ձեռքը :

* * *

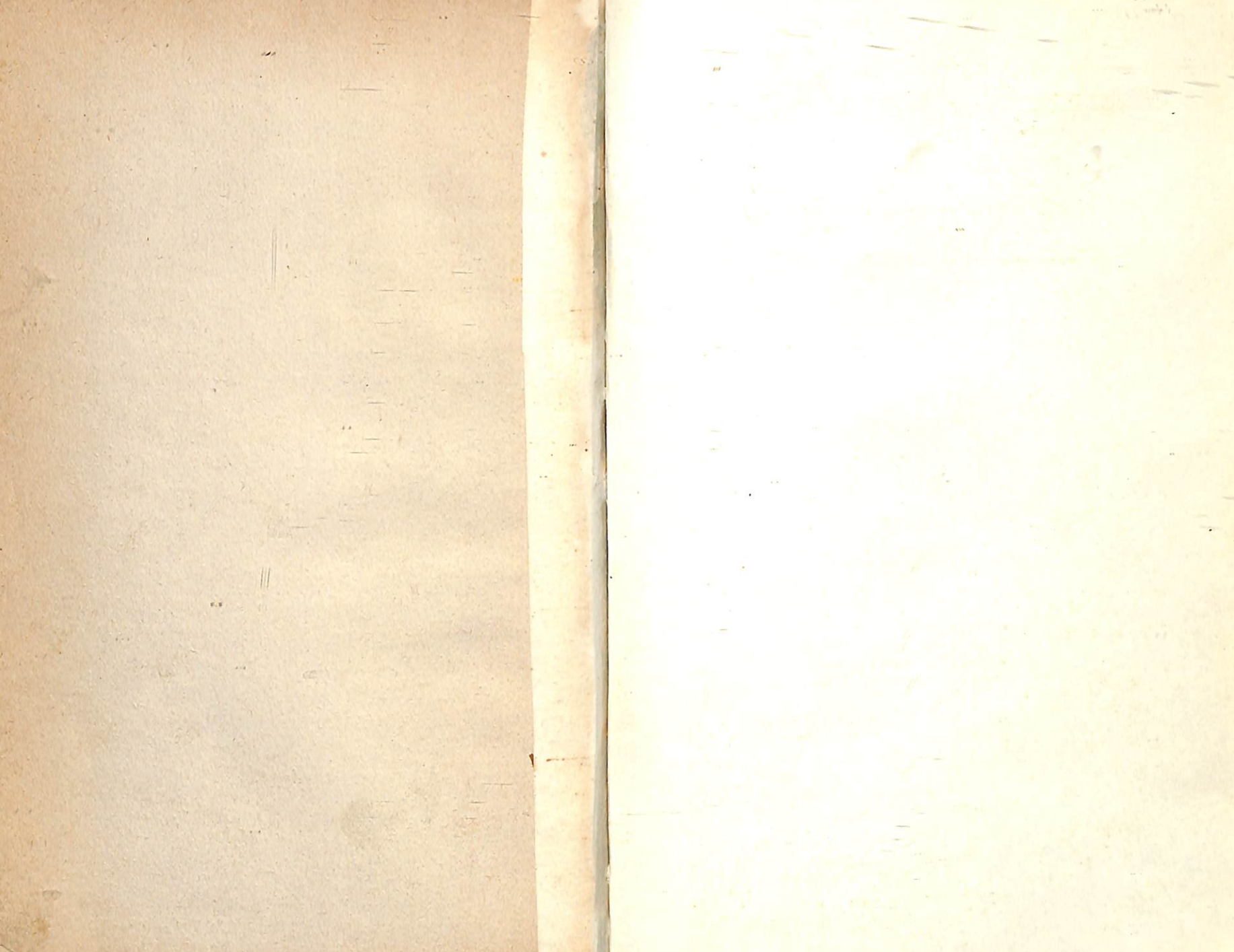
Մարդահամարէն երեք օր ետքը, երբ արդէն
 վերադարձեր էի քաղաք, Մըսթան ակային մէկ
 ազգականէն իմացայ թէ՝ տղաբերքին հետեւեալ
 օրն իսկ՝ ահռելի տանջանքներու գալարումներուն
 մէջ՝ մեռած էր անոր թշուառ կինը :

Ու մէջս — ի՞նչ մեղքս պահեմ — սոսկալի
 կասկած մը ծնաւ. Մըսթան ական տգիտօրէն՝ իր
 նոր երեխան ալ արձանագրել տալու աճապա-
 ըումին մէջ՝ 20րդ դարու հետ միասին ծնող չա-
 րաբաստիկ տղուն իր խեղճ կինը զոհ տուած չէ՞ր
 արդեօք :

ՎՐԻՊԱԿ

Էջ	Տող	Սխալ	Ուղղ
11	9	ըռաւ	ըսաւ
16	2	բացուելով	բացուելով
16	20	Սոսկալի	Սոսկալի
19	5	ամուսինը	ամուսինը
25	19	յատկատցուած	յատկացուած
27	4	երրվայրկեան	երկվայրկեան
29	12	սուին	սուին
37	7	նոյնպէս	նոյնպէս
38	2	ծառայեն	ծառայեն
40	3	այցելութեան	այցելութեան
40	16	փափակ	փափուկ
40	20	խնարհէին	խոնարհէին
43	11	պայծածառապէս	պայծառապէս
45	7	խաղաղութիւնը	խաղաղութիւնը
59	24	աղեկէզ	աղեկէզ
63	16	գումէշ	գումէշ
64	5	մարդ մը ուշեչտով	մարդու մը չեչտով
65	2	տղադ	տղադ
66	1	պատուհաններէն	պատուհաններէն

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0321406

